

Anómia na Slovensku: pokus o meranie

Juraj Schenk¹

Katedra sociológie FF UK, Bratislava

Anomie in Slovakia: An Attempt at Measurement. This text is an attempt to reflect upon and, especially, to measure anomie in Slovakia today. It concentrates both on classic theoretical approaches towards a sociological definition of anomie (É. Durkheim, R. K. Merton, P. L. Berger and T. Luckmann) and on methodological questions regarding the measurement of anomie (É. Durkheim, R. K. Merton, L. Srole, W. H. Form).

At the core of this study is an attempt to create a special model for the measurement of societal anomie, i.e. anomie as a state of society. The model contains 24 elements which represent individual manifestations of anomie corresponding to its basic components (absence of norms, non-functioning institutions, and failure of sanctioning executives).

This model presents one possible approach in the research of societal anomie. The level of anomie is estimated on the basis of experts' cognitive evaluations (assessment scales). Subsequently, it is reflected in the constructed anomie index that expresses its relative level under explicitly defined possibilities and limits. An empirical estimate of the level of societal anomie in Slovakia is approximately 68% of the possible maximum (100%), which justifies the conclusion that Slovak society is anomic in a considerably high degree.

Besides findings concerning the individual components of the model, the empirical analysis of data (representative for the whole of Slovakia in 2001) also contains results of factor analysis that make it possible to identify 6 main anomic segments and includes essential findings from an analysis of sensitivity. There is an indication that the differences in sensitivity for qualifying the state of anomie, applied by relevant social categories of experts, are surprisingly low and usually not significant. Together with other findings, this warrants the conclusion that the estimation of the level of anomie is sufficiently reliable.

Sociológia 2004 Vol 36 (No. 2: 107-136)

1. Úvod

Tento text je venovaný pokusu o skúmanie anómie v našej súčasnej spoločnosti. Obsahuje nielen stručnú diskusiu o základných teoretických a metodologických problémoch sociologického skúmania anómie, ale aj hlavné výsledky jej empirického výskumu. Podnety k takejto analytickej orientácii boli trojaké.

2. Inšpirácie

Prvým impulzom sú veľmi výrazné zmeny, ktoré sa v našej spoločnosti permanentne uskutočňujú od roku 1989. Majú nepochybne kvalitatívny a globálny charakter, lebo zasiahli a zasahujú nielen úroveň celého sociálneho systému, ale poznačili a poznačujú aj každodenný život. Rovnako nepochybne sú tieto zmeny svojou povahou neobyčajne dynamické, ba až turbulentné. Sociológom je všeobecne a dôverne známe, že procesy takéhoto charakteru spravidla sprevádzajú (aj) nevyhnutné krízové, anomické stavy spoločnosti.

Po druhé, celkom prirodzenou reakciou v takejto situácii je sústredenie analytickej pozornosti na problematiku anómie a návrat k jej teoretickým prameňom: anómia je jedným z klasických sociologických problémov. Napriek tomu – alebo možno práve preto – sa s ním spája veľa nejasností a nedoriešených otázok. V tomto zmysle je permanentnou výzvou, s ktorou sa treba neustále vyrovnávať, alebo sa o to treba prinajmenšom znovu usilovať. Je jasné, že vždy ide o pomerne rizikový pokus, ktorý môže byť len predbežný a jeden z možných. Tak či onak, anómia je nepochybne relevantný sociologický (a sociálny) problém: má povahu boudonovského 'sociologického rébusu' (porov. Boudon, R., 1993) a hodno sa ním zaoberať.

Tretím impulzom sú empirické zistenia, ktoré pochádzajú z viacerých celoslovenských reprezentatívnych výskumov po r. 1996. V podstate na ilustráciu a bez podrobnejšej analýzy, ktorá zo zjavných dôvodov presahuje účel a charakter tohto textu, možno uviesť len niekoľko empirických údajov z výskumov uskutočnených v júni 2000 a v júni 2001 (Schenk, J. – Vallo, A., 2000; Schenk, J. – Vallo, A., 2001b) tak, ako sú spracované v tabuľkách č. 1 – 4. Získané údaje sa vzťahujú na distribúciu názorov o existencii krízy na Slovensku, o riešiteľnosti krízy, o subjekte, ktorý by mal krízu riešiť a o individuálnom postoji k riešeniu krízy. Je zrejmé, že bola použitá séria filtrov a údaje sa vzťahujú na rozličné súbory a podsúbory: tab. č. 1 na celý súbor, tab. č. 2 na podsúbor 'kríza' a tab. č. 3 a 4 na podsúbor 'kríza je riešiteľná'.

Tabuľka č. 1: Názory na existenciu krízy na Slovensku

	jún 2000	jún 2001
<i>Je kríza</i>	89,4%	88,6%
<i>Nie je kríza</i>	7,4%	6,6%

¹ Korešpondencia: Prof. PhDr. Juraj Schenk, CSc., Katedra sociológie, Filozofická fakulta UK, Šafárikovo nám. č. 6, 818 06 Bratislava, Slovenská republika. Tel.: +421-2-59 24 46 13, e-mail: juraj.schenk@fphil.uniba.sk

<i>Iný názor</i>	3,2%	4,8%
------------------	------	------

Tabuľka č. 2: **Názory na riešiteľnosť krízy na Slovensku**

	jún 2000	jún 2001
<i>Kríza je riešiteľná</i>	78,7%	75,1%
<i>Kríza nie je riešiteľná</i>	21,3%	24,9%

Tabuľka č. 3: **Kto by mal riešiť krízový stav**

	jún 2000	jún 2001
<i>Je to vec politikov a politických strán</i>	57%	55%
<i>Do riešenia krízy by mali vstúpiť aj občania</i>	43%	45%

Tabuľka č. 4: **Postoj k riešeniu krízy**

	jún 2000	jún 2001
<i>Som pripravený zapojiť sa do mítingov, demonštrácií a pod.</i>	24,2%	21,9%
<i>Urobím len to, čo väčšina: zúčastním sa volieb</i>	40,4%	45,1%
<i>Nebudem robiť nič, lebo občan by sa nemal do politiky miešať</i>	8,7%	6,0%
<i>Nebudem robiť nič, lebo to vôbec nemá zmysel</i>	21,3%	23,8%
<i>Iný názor</i>	5,3%	3,2%

Zdroj:

SONDA 1/2000 – reprezentatívny kvótový výber (pohlavie, vek, vzdelanie, národnosť, veľkosť sídla trvalého bydliska a kraj), N = 1166 respondentov, návratnosť 97,2%, d = ± 2,9%

SONDA 1/2001 – reprezentatívny kvótový výber (pohlavie, vek, vzdelanie, národnosť, veľkosť sídla trvalého bydliska a kraj), N = 1425 respondentov, návratnosť 95,0%, d = ± 2,6%

Najdôležitejšie sú tu v podstate dve veci. Prvou je zjavná *stabilita* zistení: distribúcia názorov sa (s malými výnimkami) signifikantne nemení. Druhou a oveľa významnejšou – spolu s nárastom zastúpenia pesimistických názorov na riešiteľnosť krízy, ktorý prevyšuje výberovú chybu – je stabilný a rozhodne nad akékoľvek očakávanie *vysoký podiel* (cca 90%) respondentov, ktorí sa domnievajú, že naša spoločnosť sa nachádza v kríze. Takéto zistenie je prinajmenšom frapujúce a pravdepodobne nemôže byť ani celkom náhodné. Nepochybne ho nemožno bagatelizovať len tým, že ide o distribúciu *názorov*, aj keď sa s ich skúmaním spája kvantum známych problémov a obmedzení.

Jedným z možných seriózných sociologických riešení môže byť pokus o skúmanie anómie, ktorý by aspoň sčasti mohol prispieť k hľadaniu odpovede na otázku, či zaznamenaný stav názorov má, alebo nemá reálny podklad.

3. Teoretické prístupy k vymedzeniu anómie

K problematike anómie dnes v sociológii už existuje takmer neprehľadný počet vedeckých štúdií². Aj keď sa v mnohých ohľadoch výrazne líšia, v podstate korešpondujú s jedným z troch základných teoretických prístupov, ktoré sa doteraz vykryštalizovali. Sú to teoretické prístupy Émila Durkheima, Roberta K. Mertona a Petra Bergera s Thomasom Luckmannom.

3.1. Durkheimov prístup

² Solidný vstupný prehľad možno nájsť v bežne dostupnej zahraničnej literatúre. (Např. Boudon, R., 1992; Boudon, R. – Bourricaud, F., 1994; Velký sociologický slovník, 1996) Domácich textov je málo (např. Ondrejko, P., 2000) a osobitné výskumy anómie nie sú širšie známe.

Je všeobecne známe, že ako prvý problematiku anómie do sociológie zaviedol a rozpracoval Émile Durkheim. Urobil tak vo svojich dvoch významných štúdiách: *Deľba spoločenskej práce* z r. 1893, za ktorou nasledovala v r. 1897 nemenej známa *Samovražda*. Vypracoval dve síce konzistentné, ale v istých ohľadoch aj diferencované verzie koncepcie anómie. Obe verzie sa líšia nielen situovaním do špecifického kontextu, ale aj – a predovšetkým – niektorými osobitnými akcentami v interpretácii.

a) Problematika anómie v *Deľbe spoločenskej práce*

V prvej štúdii je problematika anómie situovaná do kontextu deľby spoločenskej práce a analýzy mechanickej a organickej solidarity. Durkheim hneď v úvode konštatuje, že vo vtedajšej spoločnosti „ekonomický život sa práve nachádza v stave právnej a morálnej anómie“ a že „práve tento anomický stav je príčinou ... neustále sa opakujúcich konfliktov a rozmanitých neporiadkov (disorders)“ (Durkheim, É., 1969, s. 1-2) No o anómii nemožno hovoriť výlučne len v súvislosti s ekonomikou, charakterizuje aj iné oblasti života spoločnosti.

Výskyt anómie závisí predovšetkým od deľby práce. Sama deľba práce však môže nadobúdať normálnu, ale aj abnormálnu podobu. Ako priamo uvádza sám Durkheim, „normálne deľba práce plodí (produce) sociálnu solidaritu“. (Tamže, s. 353) Niekedy sa však stáva, že deľba práce vyvoláva „odlišné, dokonca opačné výsledky“ (tamže): vtedy treba hovoriť o *anomickej deľbe práce*. Anomická deľba práce „neplodí solidaritu“ (tamže, s. 368) a je *výnimočným* stavom spoločnosti³. Deľba práce tak nevyvoláva anómiu z nevyhnutnosti, resp. zo svojej vlastnej podstaty, ale „len za výnimočných a abnormálnych okolností“. (Tamže, s. 372)

Za takýchto okolností môže „deľba práce vyvolávať nevyhnutný rozkladný vplyv najmä tam, kde sú funkcie veľmi špecializované“. (Tamže, s. 358) Funkcionálna diverzita vyvoláva morálnu diverzitu a oba tieto javy sa vyvíjajú paralelne: „Kolektívne pocity (sentiments) sú čoraz menej schopné udržať pospolu odstredivé tendencie, ktoré vyvoláva deľba práce, a keďže tieto tendencie sa s rastom deľby práce posilňujú, kolektívne pocity sa súčasne oslabujú“. (Tamže, s. 361)

Anómia, resp. anomická deľba práce⁴ je teda taký stav spoločnosti, v ktorom „regulácia alebo nejestvuje, alebo nie je v súlade so stupňom rozvoja deľby práce“, resp. stav, v ktorom „chýbajúca regulácia neumožňuje správnu (regular) harmóniu funkcií“. (Tamže, s. 366, 367) Ak deľba práce neplodí solidaritu, je to preto, „lebo vzťahy medzi orgánmi (spoločnosti – pozn. J.S.) nie sú regulované, lebo sú v stave *anómie*“. (Tamže, s. 368)⁵

Podstatné je, že Durkheim anómiu považuje za *osobitný stav spoločnosti*. Treba zdôrazniť, že je to stav na jednej strane *reálny*, *objektívny* a súčasne *patologický* a na strane druhej – v tejto verzii – stav *výnimočný* a *prechodný*. Diskusia o Durkheimových predstavách sociálnej zmeny (prechod z anomického do normálneho stavu) a spôsoboch, ktorými možno čeliť anómii (porov. Durkheim, É., 1969), presahuje možnosti tejto štúdie. Podstatné je, že základným znakom anómie (anomickej deľby práce) ako stavu spoločnosti, resp. širšie sociálnej skupiny či agregátu je *deregulácia*.

b) Problematika anómie v *Samovražde*

Ak v predošlom prípade anómia vystupovala ako *dôsledok* (istého druhu) deľby práce, tu je anómia *príčinou* (istého druhu) samovraždy. Pochopiteľne, ide o samovraždu anomickú, ktorú Durkheim rozlíšil popri iných základných typoch, t.j. egoistickej, altruistickej a fatalistickej samovražde. (Durkheim, É., 1897)

Aj tu Durkheim ostáva dôsledný a verný svojim epistemologickým a metodologickým východiskám a dokazuje, že jeden sociálny jav (anomickú samovraždu) možno sociologicky vysvetliť – i keď má aj iné, mimosociálne príčiny – len iným sociálnym javom (anómiou, resp. dereguláciou spoločnosti) ako jeho príčinou. Anomická samovražda sa mu javí ako účinok deregulácie, ktorý je kauzálny svojou povahou a krajný svojimi dôsledkami. Minimálne z tohto hľadiska je táto verzia radikálnejšia než verzia pôvodná.

Radikálnejšia je však ešte aj v inom zmysle: kým v *Deľbe* ... anómiu charakterizuje ako výnimočný stav spoločnosti (sociálnej skupiny), v *Samovražde* už dodáva, že „v jednej sfére života ... anómia nie je dočasný rozvrat (disruption), ale skôr otrávený (chome) stav. Je to sféra priemyslu. ... V obchode a priemysle ... stav krízy a anómie je konštantný a takpovediac normálny.“ (Jones, R. A., 1986, s. 97) Keďže výskyt anómie

³ Durkheim ho ilustruje 3 typmi najvýznamnejších príkladov: priemyslovými a obchodnými krízami, konfliktom medzi prácou a kapitálom a procesom vnútornej diferenciácie vedy. (Porov. Durkheim, É., 1969, s. 354 – 357)

⁴ Anómia, anomická deľba práce je typická najmä pre moderné spoločnosti, ktoré charakterizuje organická solidarita. Durkheim upozorňuje na to, že organická solidarita nie je vždy taká, aká by mala byť. Nie je to však preto, lebo mechanická solidarita stratila svoje opodstatnenie, ale preto, lebo všetky podmienky organickej solidarity ešte neboli naplnené. „Na to, aby organická solidarita mohla existovať, nestačí systém vzájomne nevyhnutných orgánov, ktoré sú vo všeobecnosti solidárne, nevyhnutné je aj to, aby bol predurčený spôsob ich vzájomného prepojenia, prinajmenšom v najčastejších situáciách.“ Napr. „úlohou solidarity nie je potlačiť súťaživosť, ale umiernať (moderate) ju“. (Durkheim, É., 1969, s. 365)

⁵ Aj keď je základná explanačná schéma jasná a korektná (t.j. prírychla, resp. excesívna deľba práce vyvoláva anómiu), možno konštatovať, že toto Durkheimovo vymedzenie vyvoláva isté logické problémy. Vyznieva totiž ako tzv. definícia kruhom: deľba práce je anomická, lebo vyvoláva anómiu (nie je regulácia) – vzťahy nie sú regulované, lebo sú v stave anómie.

nemožno zredukovať len na túto sféru, následne Durkheim rozlišuje ekonomickú a domácu anómiu, ktorá „postihuje ovdovených, ale aj odlúčených a rozvedených“ (Tamže, s. 98)

Táto verzia je nielen radikálnejšia, ale aj rozvinutejšia. Z pochopiteľných dôvodov sa Durkheim zaoberá aj dôsledkami, ktoré má anómia na jednotlivca. Ide o dôsledky dvojakého druhu:

Po prvé, ide o vplyv anómie na postavenie jednotlivca v spoločnosti: „keď je spoločnosť narušená v dôsledku krízy, mení sa aj jej 'škála' (t.j. hierarchia – pozn. J.S.) a aj jej členovia sú rovnako 'reklasifikovaní'“ (Jones, R. A., 1986, s. 97) *Reklasifikácia*, alebo ako sa niekedy uvádza deklasifikácia (Dohrenwend, B. P., 1959, s. 467) sa – spolu s dereguláciou – stáva druhým konštitutívnym znakom anómie. Treba zdôrazniť, že z logického i vecného hľadiska reklasifikácia nie je priamo znakom anómie, ale jej (kauzálnym) *účinkom*. Napriek tomu, resp. práve preto Durkheim následne rozlišuje *regresívnu* a *progresívnu* anómiu, ktoré sú prejavom reklasifikácie: kým v prvom prípade vyvoláva sociálny zostup, v druhom spôsobuje vzostup.

Po druhé, ide o individuálne psychické prejavy, resp. stavy, ktoré anómiu sprevádzajú. Podľa Durkheima je to predovšetkým: „unavenosť, dezilúzia, nepokoj, znepokojenie a nespokojnosť, hnev, rozjatrené znechutenie zo života, vystupňované pobláznenie a vystupňovaná unavenosť“ (Dohrenwend, B. P., 1959, s. 468)

Na tieto dva dôsledky je nevyhnutné upozorniť ani nie tak z teoretických, ako predovšetkým z metodologických dôvodov. Stali sa totiž významným podnetom k istému prístupu k meraniu anómie.

3.2. Mertonov prístup

Robert Merton sa všeobecne považuje za autora, ktorý nielen spopularizoval problém anómie, ale aj – a predovšetkým – sformuloval modernú sociologickú teóriu anómie. Treba zdôrazniť, že Merton v mnohých ohľadoch nielen nadviazal na Durkheimove stanoviská a ďalej ich rozvinul, ale vo viacerých dôležitých aspektoch ich aj nezanedbateľne modifikoval.

Merton vychádza z predpokladu, že anómia je dôsledkom pôsobenia sociálnych štruktúr a v tomto zmysle je prirodzenou súčasťou moderných spoločností⁶. Vnútna diferencovanosť a zložitnosť moderných spoločností vytvára situácie, v ktorých sa napr. nevyhnutne musia dostať do rozporu rozmanité inštitucionalizované požiadavky a konkrétne konanie jednotlivcov⁷, v ktorých dochádza ku konfliktu medzi normami a prostriedkami konania⁸ atď. Za takýchto okolností „sociálna štruktúra ... vytvára tlak k anómii a deviantnému správaniu“ (Merton, R. K., 2000, s. 173), resp. „núti istých jednotlivcov, aby sa správali skôr deviantne než konformne“ (Merton, R. K., 1965, s. 168) Spolu s tým, ako sa oslabujú inštitucionálne predpisy, „narastá nestabilita spoločnosti a dochádza k rozvoju toho, čo Durkheim nazval <anómia> (či absencia noriem)“ (Merton, R. K., 2000, s. 138) Inými slovami sociálna štruktúra vždy vyžaduje koordináciu svojej „cieľovej a inštrumentálnej fázy“. Ak to tak nie je, „ich nedostatočná koordinácia vedie k anómii“. „Anómia alebo kultúrny zmätok“ sú dôsledkom najmä krajného narušenia jednej z hlavných funkcií sociálnej štruktúry, ktorá má účinne zabezpečovať predvídateľnosť a pravidelnosť sociálneho konania. (Tamže, s. 177)

Ako vidno, Merton samu anómiu vymedzuje predovšetkým ako absenciu noriem, t.j. ako situáciu, pre ktorú sa ujal a bežne používa anglický termín „*normlessness*“⁹. (Porov. Dohrenwend, B. P., 1959, s. 468; Rushing, W. A., 1971, s. 859-860; Rabušic, L. – Mareš, P., 1996, s. 175 a pod.) Merton však takto interpretuje aj Durkheimovo stanovisko. To je očividne prinajmenšom nepresné, lebo durkheimovskú dereguláciu nemožno zredukovať len na absenciu noriem. Pre Mertona to ale má význam osobitne z dvoch dôvodov.

Prvým je to, že práve takáto interpretácia mu umožňuje rozlíšiť dva typy anómie: tzv. anómiu prostú (simple) a akútnu. Kým *prostá anómia* znamená „konfúzny stav v skupine alebo spoločnosti, v ktorej jestvuje konflikt hodnotových systémov“, *akútna anómia* znamená „narušenie (deteriorization) alebo –

⁶ Téza, že anómia je prirodzenou súčasťou moderných spoločností, zaznela už v Durkheimovej Samovražde. V tomto zmysle sa dá povedať, že Mertonov prístup je v porovnaní s Durkheimovým pravdepodobne menej originálny, než sa zvyčajne naznačuje.

⁷ „Tendencia k anómii nie je po celej spoločnosti rozložená rovnomerne“ (Merton, R. K., 2000, s. 173), ale „ústredné tendencie k anómii tu zostávajú“. (Tamže, s. 174)

⁸ „Z rozličných typov spoločností, kde ciele a prostriedky variujú nezávisle od seba, sústredíme pozornosť najprv na spoločnosť, ktorá kladie väčší dôraz na isté ciele než na príslušné procedúry. ... Neexistuje, samozrejme, spoločnosť bez noriem riadiacich konanie. No zvyky a mravy, ale aj inštitucionálna kontrola sa môžu len viac či menej zhodovať so základnými hodnotami. Spoločnosť tak môže orientovať presvedčenia a emócie jednotlivcov na hodnoty, ktoré uznáva, bez toho, aby s rovnakou silou bránila predpísané metódy dosahovania cieľov. V takýchto prípadoch väčšina jednotlivcov podriadi svoje konanie požiadavkám technickej efektívnosti: najužitočnejšia procedúra – bez ohľadu na to, či je, alebo nie je legitímna – získa vo všeobecnosti vyššiu preferenciu než inštitucionálne predpísané konanie. Spolu s tým, ako sa takáto atmosféra (esprit) posilňuje, spoločnosť sa stáva čoraz nestabilnejšia a vykazuje čoraz vyšší počet javov, ktoré Durkhiem nazval 'anómia' (alebo absencia noriem)“ (Merton, R. K., 1965, s. 170 – 171)

⁹ Doslovný preklad „beznormovosť“ sa priam prieči duchu jazyka, odhladiac už od toho, že by bol zjavne aj proti jeho pravidlám. Lepšie je opisné vyjadrenie: absencia noriem.

v krajnej polohe – až dezintegráciu hodnotových systémov“ (Porov. Dohrenwend, B. P., 1959, s. 472) Osobitne významné je, že sám Merton dodáva: „anómia variuje z hľadiska stupňa a azda aj druhu“ (Podľa Dohrenwend, B. P., 1959, s. 472)

Druhým zasa to, že práve takáto interpretácia je pre neho nevyhnutným východiskom k jadrú jeho koncepcie, t.j. k identifikácii rozličných spôsobov adaptácie na anomickú situáciu. Je všeobecne známe, že v tomto zmysle Merton rozlíšil 5 základných spôsobov konania jednotlivcov¹⁰ v anomickej situácii: *konformizmus, inováciu, únik, ritualizmus a rebeliu*. (Merton, R. K., 1965; 2000) Rozlíšenie týchto spôsobov konania ako spôsobov *reakcie* na anomickú situáciu je pravdepodobne najdôležitejším a najoriginálnejším prvkom Mertonovho prístupu. V porovnaní s Durkheimom totiž ukázal, že účinky anómie nie je možné zredukovať len na ich krajnú formu (samovražda), ale treba brať do úvahy aj „obvyklejšie“, teda menej radikálne a pravdepodobne častejšie spôsoby konania jednotlivcov. Navyše v súlade so svojím teoretickým východiskom každý z týchto spôsobov konania identifikoval ako špecifickú kombináciu prijatia, alebo odmietnutia cieľov a prostriedkov. (Porov. Merton, R. K., 1965, s. 176; 2000, s. 146)

3.3. Bergerov a Luckmannov prístup

Tretí paradigmálne špecifický teoretický prístup k problematike anómie možno nájsť u P. Bergera a T. Luckmanna v ich známej koncepcii sociálneho konštruovania reality. (Berger, P. L. – Luckmann, T., 1999) Problematika anómie je v tejto koncepcii akoby trochu skrytá, resp. zasunutá v úzadí. Možno ju odkryť v dvoch základných polohách.

Priamo o anómii obaja autori hovoria najprv v súvislosti s *legitimizáciou* tzv. objektívnej reality (osobitne inštitúcií). Upozorňujú na to, že inštitucionálny poriadok je vystavený dvom hlavným ohrozeniam. Prvým je neustála prítomnosť realít, ktoré z hľadiska daného inštitucionálneho poriadku nemajú nijaký význam. Druhým – a pravdepodobne významnejším – ohrozením je zrušenie legitimizovaného sociálneho poriadku a z toho vyplývajúci tzv. „anomický des“: „Legitimizácia inštitucionálneho poriadku sa tiež musí vyrovnávať s neustálou nevyhnutnosťou držať chaos v patričných medziach. *Všetky* spoločenské reality sú neisté. *Všetky* spoločnosti sú len konštrukty čeliace chaosu. Neustále hroziace nebezpečenstvo anomického desu prepukne naplno, kedykoľvek sú legitimizácie, ktoré túto neistotu zastierajú, ohrozené alebo sa zrútiť“ (Berger, P. L. – Luckmann, T., 1999, s. 104), ako je napr. násilná smrť kráľa a pod.

Anómiu tu Berger s Luckmannom interpretujú ako zničenie sociálne platnej konštrukcie objektívnej skutočnosti, t.j. *zrušenie legitimizovaného inštitucionálneho poriadku*, resp. presnejšie *zrušenie legitimizácie inštitucionálneho poriadku*. Ako vidno, sami však kladú väčší dôraz na reakciu, ktorá sprevádza zničenie sociálne platnej konštrukcie spoločnosti, t.j. na anomický *des*. S tým korešponduje druhý aspekt, v ktorom tento problém analyzujú: symetria medzi sociálnou konštrukciou objektívnej a subjektívnej reality.

V druhej polohe o anómii treba hovoriť v súvislosti s *udržiavaním* subjektívnej reality, presnejšie v súvislosti so vzťahom medzi sociálnou konštrukciou objektívnej a subjektívnej reality. „Keďže socializácia nie je nikdy úplná a subjektívna realita obsahov, ktoré sú pri nej internalizované, je neustále ohrozená, musí si každá z fungujúcich spoločností vytvoriť postupy pre udržiavanie reality, ktorými by zabezpečila istú *symetriu medzi objektívnou a subjektívnou realitou*.“ (Berger, P. L. – Luckmann, T., 1999, s. 144-145 – podč. J.S.)

Výstižne o tom píše S. Hubík: „*Symetriou* sa tu rozumie miera korešpondencie medzi subjektívnymi konštruktmi a objektivizovanými konštruktmi. Táto miera nemôže byť absolútna ... Ide o mieru ‘potrebnú’ alebo ‘adekvátnu’, t.j. takú, keď *jedinec* ešte prijíma objektivizácie ako prijateľné a *spoločnosť* akceptuje vyjadrenia jeho vnútorných konštrukcií ako platné. Tým sa znižujú možné napätia (konflikty) ..., ktoré môžu sociálne platnú konštrukciu skutočnosti oslabiť, ba dokonca zničiť (anómia).“ (Hubík, S., 1999, s. 188)

Berger s Luckmannom v ďalšom hlavnú pozornosť venujú postupom udržiavania reality, a to aj so zreteľom na bežné a krízové situácie¹¹.

4. Metodologické prístupy k meraniu anómie

¹⁰ Práve z tohto dôvodu sa – na rozdiel od Durkheimovho makrosociologického – Mertonov prístup niekedy charakterizuje ako mikrosociologický. (Porov. Boudon, R. – Bourricaud, F., 1994, s. 29)

¹¹ „Prvý typ slúži k zachovaniu internalizovanej reality v každodennom živote, druhý v krízových situáciách. Oba v sebe zahŕňajú v podstate rovnaké sociálne procesy, ale aj tak je treba si uvedomiť niektoré rozdiely.“ (Tamže, s. 147) „V krízových situáciách sú tieto postupy v zásade zhodné s postupmi, ktoré sa využívajú pri obvyklom udržiavaní reality, s výnimkou toho, že potvrdzovanie reality musí byť explicitné a veľmi dôrazné. Často sa využívajú postupy rituálne. Aj keď jedinec môže v krízovej situácii vytvárať improvizované postupy na udržanie reality, spoločnosť sama poskytuje pre situácie, v ktorých sa očakáva nebezpečenstvo zrušenia reality, presne vymedzené postupy.“ (Tamže, s. 153)

Teoretické vymedzenie anómie samo osebe nestačí. Empirické skúmanie, bez ktorého by sociologická analýza zjavne nebola úplná¹², vyžaduje aj riešenie jej merania. Je známe, že s touto úlohou sa vždy spája pomerne veľké množstvo zložitých a špecifických otázok. Najprv si treba všimnúť, či a ako sa niektoré z nich riešili u Durkheima, Mertona a Bergera s Luckmannom.

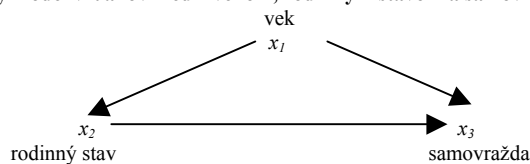
Kým v Del'be spoločenskej práce Durkheim anómiu priamo nemeria (odvodzuje ju len teoreticky z veľmi rýchleho a excesívneho procesu del'by práce ako jej účinok), v Samovražde už ide podstatne ďalej. I napriek tomu však empiricky *nemeria samu anómiu, ale len jej účinok* v podobe (zvýšeného výskytu) anomickej samovraždy.

Samovražda – tak ako iné sociálne javy – je pre Durkheima bežným sociálnym faktom, javom sui generis, ktorý má individuálne prejavy. Napriek tomu, že je to „prehnaná forma sociálnych praktík“ (Jones, R. A., 1986, s. 84), každá skupina, resp. spoločnosť sa vyznačuje istou predispozíciou ku konečnému podielu samovrážd a práve táto predispozícia má byť predmetom sociologického štúdia.

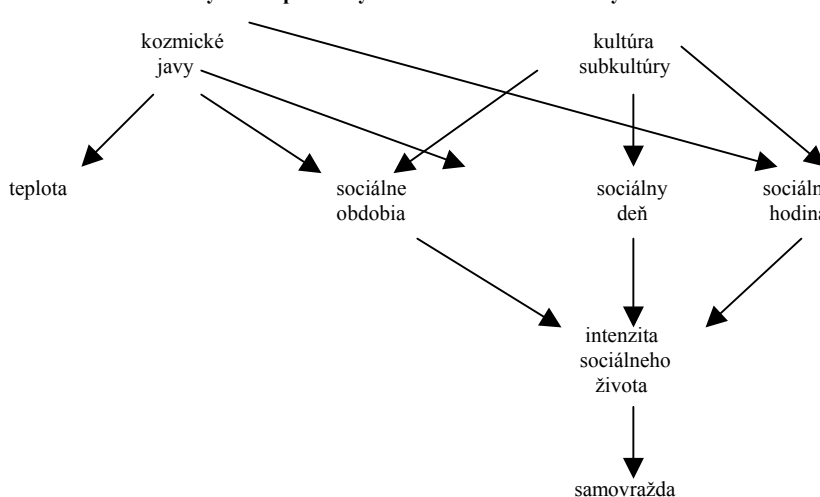
Na základe štatistík z 18. a 19. storočia totiž Durkheim zistil, že podiel samovrážd vykazuje súčasne nielen prekvapujúcu *stabilitu* (v rámci jednotlivých sociálnych skupín a spoločností), ale aj *variabilitu* (medzi nimi). Pravdepodobne najznámejší je významný rozdiel medzi výskytom samovrážd u katolíkov a protestantov, ktorý Durkheim odvodzuje z rozdielnosti základných náboženských hodnôt. Podiel samovrážd na celkovom počte úmrtí je tak akosi dlhodobou konštantou, charakteristikou danej skupiny či spoločnosti. V tomto zmysle ide o normálny jav. Patologickým sa stáva až vtedy, ak sa od danej hodnoty odchýli, t.j. ak podiel samovrážd výraznejšie vzrastie.

Ak tento podiel narastá, musí to mať konkrétnu príčinu¹³. Podľa pravidiel vysvetľovania, ktoré rozvinul v Pravidlách sociologickej metódy, zvýšený počet (anomických) samovrážd v situácii anómie nemožno pripísať ničomu inému než práve výskytu anomickeho stavu spoločnosti: „jestvuje istý vzťah medzi podielom samovrážd v danej spoločnosti a spôsobom, akým uskutočňuje svoju dôležitú regulačnú funkciu“. Ak „je spoločnosť dočasne nespôsobilá vykonávať svoju regulatívnu funkciu, ... narastá počet samovrážd“. (Jones, R. A., 1986, s. 97) To je typické tak pre obdobia ekonomických katastrof, ako aj pre obdobia náhle prosperity, lebo obe spĺňajú podmienky sociálnej deregulácie, t.j. anómie¹⁴.

Obrázok č. 1: Kauzálny model vzťahov medzi vekom, rodinným stavom a samovraždou (Boudon, R., 1967, s. 59)

Obrázok č. 2: Kauzálny model pre analýzu vzťahov medzi kozmickými faktormi a samovraždou (Boudon, R., 1967, s. 36)

¹² Treba uviesť, že sa vyskytujú aj solídne zargumentované pochybnosti, či anómiu, resp. niektoré jej formy možno vôbec skúmať. Tvrdí sa napríklad, že „meranie sociálnej anómie nie je v súčasnosti možné,“ lebo „pojmem anómie je príliš mnohoznačný a naše nástroje merania sú stále príliš primitívne“ (Form, W. H., 1975, s. 1165-1166), alebo sa meranie anómie odporúča len na úrovni konkrétnych sociálnych systémov, ako sú organizácie. (Porov. Boudon, R. – Bourricaud, F., 1994, s. 30-31)

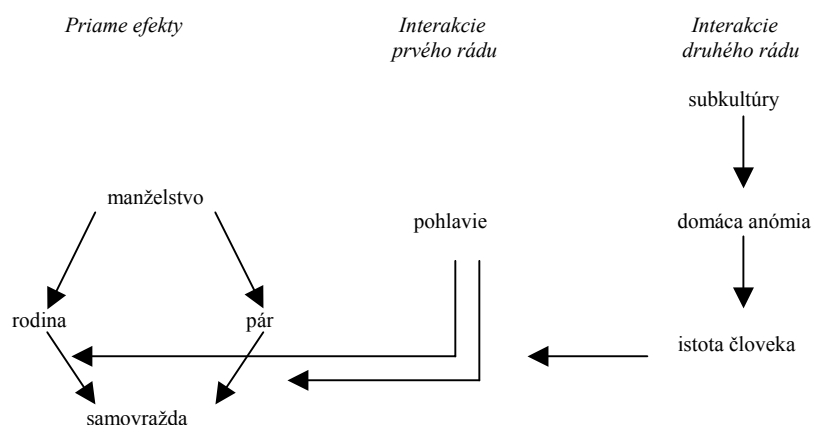
¹³ Durkheimova analýza je premyslená a štruktúrovaná. Berie do úvahy napr. efekt, ktorý sa dnes nazýva sezónne kolísanie: zisťuje vyšší výskyt samovrážd na jar a v lete ako na jeseň a v zime, cez deň ako v noci, v pracovných dňoch ako cez víkendy atď. a interpretuje to ako dôsledok rozličnej intenzity sociálneho života (porov. obr. č. 2).

¹⁴ „Sociálny pokrok ... logicky neimplikuje samovraždu ... rapidný nárast samovrážd na konci 19. storočia treba pripísať skôr osobitným podmienkam, v ktorých sa táto zvláštna fáza pokroku uskutočnila ... prílišná rýchlosť tohto rastu naznačovala, že (podmienky – pozn. J.S.) sú morbidne a patologické, nie normálne. ... Patologický nárast samovrážd je ... dôsledkom 'morálnej chudoby' nášho veku.“ (Jones, R. A., 1986, s. 106)

Netreba azda ani pripomínať, že Durkheimova analýza je mimoriadne zaujímavá a dodnes inšpirujúca. Je nielen predmetom neustálej kritickej pozornosti, ale aj zdrojom teoretických a metodologických podnetov. Využíva sa napr. ako klasická ukážka kauzálnej analýzy v sociológii v kontexte rozličných explanačných schém¹⁵. Napriek tomu nedoriešené ostávajú dva fundamentálne problémy. Prvý súvisí s „čistotou“ typov: nevyskytujú sa len „čisté“ typy samovraždy (egoistickej, altruistickej, anomickkej alebo fatalistickej), ale veľmi často aj „zmiešané“, kombinované. Druhý zasa s priradením konkrétneho prípadu do príslušného typu.

Merton si kladie celkom iné ciele. Predovšetkým systematizuje a kodifikuje (porov. Schenk, J. a kol., 2003) dobové poznatky o vzťahu sociálnej štruktúry a deviantného správania. Súčasne rozlíšením 5 základných typov adaptácie jednotlivca na anomickú situáciu vytvára *predpoklady pre empirické skúmanie* takéhoto správania. Sám k tomu síce priamo nepristupuje, ale jeho vymedzenie anómie ako „absencie noriem“ spolu s rozlíšením typov adaptačného konania jednotlivca slúžilo ako jeden z rozhodujúcich inšpiračných zdrojov pre empirické skúmanie anómie.

Obrázok č. 3: **Kauzálny model pre analýzu vplyvu rodinného stavu v Samovražde** (Boudon, R., 1967, s. 39)

Berger s Luckmannom predovšetkým formulujú základy (v tom čase) novej paradigmy sociologického myslenia. Vzhľadom na to, že svoju koncepciu situujú na všeobecnú teoreticko-epistemologickú úroveň, problém empirického skúmania a merania anómie je pre nich *irelevantný*. Zaujímavé je, že doteraz – prinajmenšom autorovi tohto textu – nie sú známe pokusy o empirické skúmanie anómie v duchu tejto paradigmy¹⁶.

Pokusy o priame meranie anómie možno zaznamenať až v polovici 50. rokov minulého storočia. S istým zjednodušením ich možno zoskupiť do dvoch hlavných kategórií. Do prvej patria pokusy o meranie tzv. subjektívnej anómie (Srole, L., 1956), do druhej pokusy o meranie anómie na základe kognitívnych odhadov. (Form, W. H., 1975)

a) Meranie individuálnej anómie

Zrejme najznámejší je model, ktorý vypracoval Leo Srole. (Srole, L., 1956) Je to tzv. *A – škála*. Tento klasický prístup je až dodnes veľmi často využívaný, a to buď v pôvodnej podobe ako nedávno v Čechách (Rabušic, L. – Mareš, P., 1996), alebo v rozmanitých modifikáciách. (Porov. Miller, C. R. – Butler, E. W., 1966, s. 400-401; Rabušic, L. – Mareš, P., 1996, s. 185; Rushing, W. A., 1971; Cohen, J. – Till, A., 1977 atď.)

Aj keď sám Srole tvrdí, že sa opiera o širšiu formuláciu pojmu anómie ako Durkheim (Srole, L., 1956, s. 709), v podstate len reaguje na Durkheimom nejasne vymedzený vzťah medzi dereguláciou a reklasifikáciou. Reklasifikácia je síce dôsledkom deregulácie, no Durkheim tento vzťah vzápätí znejasnil tým, že o nej hovorí ako o znaku anómie. Na druhej strane tým, že systematizoval celý rad individuálnych (psychických) prejavov anómie, otvoril možnosť jej empirického skúmania práve v tomto smere. To využil Leo Srole a jeho *A – škála* tak meria predovšetkým *subjektívnu* alebo *individuálnu* anómiu (Dohrenwend, B. P., 1959, s. 468; Form, W. H., 1975; Rushing, W. A., 1971) ako „psychický stav“ (Rabušic, L. – Mareš, P., 1996, s. 177) na rozdiel od (durkheimovskej) tzv. sociálnej alebo celospoločenskej anómie, ktorá je stavom spoločnosti.

¹⁵ Na ilustráciu tohto mimoriadne závažného teoretického a metodologického problému, s ktorým sociológia permanentne zápasi takmer vo všetkých oblastiach, možno uviesť napr. tri špecifické explanačné schémy tak, ako ich predstavujú obrázky č. 1 až 3. Z Durkheimovej analýzy samovraždy ich odvodil Raymond Boudon. Prvá schéma zodpovedá jednoduchej kauzálnej štruktúre, druhá zobrazuje tzv. mimosociálne determinanty samovraždy a tretia ukazuje tri úrovne determinácie samovraždy. Durkheimova analýza obsahuje aj ďalšie schémy.

¹⁶ Je azda príznačné, že jediný dostupný text so sľubným názvom *Sociálna konštrukcia anómie* (Form, W. H., 1975) s touto paradigmou vôbec nekorešponduje a je vybudovaný v súlade s princípmi štandardnej metodológie.

Sroleho *A – škála* zodpovedá kontinuu „anómia vz. eunómia“ (Miller, C. R. – Butler, E. W., 1966), ktoré má vyjadrovať rozpätie sociálnej začlenenosti (integrácie) individua do spoločnosti. Jeden pól tohto kontinua – „anómia“ má vyjadrovať nezačlenenosť, izoláciu a odcudzenie, kým druhý pól – „eunómia“ zase má zodpovedať plnej integrácii a pocitu spolupatričnosti s ostatnými členmi spoločnosti¹⁷.

Sroleho *A – škála* (Srole, L., 1956, s. 712-713) má takúto podobu:

1. *Nemá zmysel obracať sa na úrady, lebo tie o problémy bežného človeka spravidla nemajú nijaký záujem.*
2. *Teraz človek musí naplno žiť pre danú chvíľu, budúcnosť nech sa postará sama o seba.*
3. *Bez ohľadu na to, čo sa hovorí, väčšina obyčajných ľudí sa má stále horšie.*
4. *Vzhľadom na to, k čomu to všetko smeruje, dnes nie je správne priviesť deti na svet.*
5. *V tejto dobe človek naozaj nevie, s kým môže rátať.*

Srole zisťuje len súhlas, resp. nesúhlas s každým výrokom. To ho logicky vedie ku skúmaniu otázky, či uvedená sústava indikátorov tvorí škálogram a zodpovedá hierarchickému kontinuu. Následne sa otvárajú tri fundamentálne metodologické problémy. Prvým je klasická položková analýza (keďže ide o skúmanie postojov), druhým aplikácia analýzy latentných štruktúr (Miller, C. R. – Butler, E. W., 1966) a tretím hľadanie súvislostí medzi *A – škálou* a škálou autoritarizmu.

V súvislosti so Sroleho *A – škálou* otvorený ostáva základný problém validity, t.j. otázka, čo vlastne táto škála skutočne meria. (Porov. Rabušic, L. – Mareš, P., 1996, s. 185) Iné problémy – napr. kontextuálne efekty, ktoré sú významné pri meraní anómie ako postojov (Eckart, D. R. – Durand, R., 1975; Ondrejko, P., 2000, s. 349 an.) – presahujú možnosti tejto štúdie.

b) Meranie anómie na základe kognitívnych odhadov

Dovtedajšie pokusy o meranie anómie neakceptoval napr. W. H. Form. Podľa jeho názoru celospoločenskú (sociálnu) anómiu nemožno dnes priamo merať a psychologické prístupy, ako je prístup Sroleho, sú sociologicky neuspokojivé (Form, W. H., 1975, s. 1166), lebo použité indikátory zdôrazňovali osobné pocity pesimizmu alebo frustrovaných ambícií namiesto celospoločenskej absencie noriem (normlessness). Preto navrhuje alternatívny prístup. Spočíva v tom, že reakcie na škálu anómie možno interpretovať „ako kognitívne údaje“, resp. „ako kognitívne hodnotenia celospoločenskej absencie noriem“, a tak zisťovať „objem sociálnej anómie, ktorú (respondenti – pozn. J.S.) pozorujú“. (Form, W. H., 1975, s. 1166, 1187, 1167)

Pokúsil sa sformulovať tvrdenia, ktoré by mohli indikovať:

- absenciu noriem v spoločnosti
- kontradiktórnosť noriem alebo
- normy, ktoré sa menia príliš rýchlo.

Po sérii pretestov dospel k nasledujúcim siedmim položkám (Form, W. H., 1975, s. 1170):

1. *Je ľahké nájsť správnu cestu riešenia problémov každodenného života.*
2. *Teraz je ťažké vychovávať deti, lebo to, čo je správne dnes, bude zajtra chybné.*
3. *Zdá sa, že sa nemožno zhodnúť na tom, čo je správne a nesprávne, lebo každý postupuje len podľa seba.*
4. *Je ľahké dohodnúť sa na tom, čo je správne z morálneho hľadiska.*
5. *Je tu tak veľa organizácií s rozličnými cieľmi, že je nemožné dôverovať akejkoľvek z nich.*
6. *Svet sa mení príliš rýchlo na to, aby sme sa mohli ubezpečiť, že pri riešení každodenných problémov robíme správne rozhodnutia.*
7. *Človek, ktorý má morálku a rozvahu (scruples), v tomto svete lepšie obstojí ako nemorálna a neuvážlivá (unscrupulous) osoba.*

Priamo vo výskume však v každej skúmanej krajine použil rozličné kombinácie piatich položiek, ktoré vždy tvorili Guttmanovu škálu s koeficientom reproduktívnosti 0,87 a vyššie. (Form, W. H., 1975, s. 1170) Skúma rozmanitosť kognitívnych konštrukcií anómie v rozličných sociálnych skupinách a vrstvách (krajiny na rôznom stupni industrializácie, automobilové firmy s rozličnou mierou zložitosti sociálnej organizácie a technológie, rozličné kvalifikačné vrstvy). Vychádza pritom z predpokladu, že „vzorce začlenenosti do sociálneho systému (od rodiny po spoločnosť), ktoré platia pre rôzne vrstvy, sú v rozličných spoločnostiach rôzne štruktúrované“ a z tohto dôvodu aj „predstavy (beliefs), ktoré majú o sociálnej anómii jednotlivé vrstvy, odrážajú tieto vzorce“. (Form, W. H., 1975, s. 1166)

V súvislosti s Formovým prístupom ostávajú otvorené tri hlavné problémy. Prvý spočíva v tom, že anómiu redukuje – tak ako Merton – na absenciu noriem. Druhý zase v tom, že i keď sa usiluje skúmať

¹⁷ Ako upozorňuje napr. P. Ondrejko (Ondrejko, P., 2000, s. 349-350), o zaujímavú klasifikáciu anomických postojov sa pokúsil M. Seeman, ktorý rozlišuje *bezmocnosť* (rozklad moci), *bezvýznamnosť* (strata významov), *beznormovosť* (rozklad noriem), *sociálnu izoláciu* a *samorozloženie* (rozklad osoby a alienácia).

celospoločenskú anómiu, využíva indikátory, ktoré sú svojím charakterom veľmi blízke Sroleho modelu. Tretím problémom je pomerne malý počet indikátorov, ktoré už i len z tohto dôvodu asi iba ťažko môžu dostatočne, t.j. v dostatočnej šírke pokryť „sociálnu úroveň“.

5. Anómia ako stav spoločnosti: pokus o meranie

5.1. Prístup

Z naznačených prístupov a pokusov nielen možno, ale aj treba vyvodiť isté závery. Prinajmenšom treba zdôrazniť hlavné pozitívne i negatívne inšpirácie a z nich vyplývajúce bádateľské zámery a predpoklady. V tomto zmysle možno konštatovať, že:

- principiálne – i keď zatiaľ asi len predbežne – možno skúmať a merať aj celospoločenskú anómiu (durkheimovská inšpirácia), t.j. anómiu ako stav spoločnosti,
- anómiu nemožno zredukovať len na absenciu noriem (mertonovská inšpirácia),
- istá miera anómie je sprievodným znakom každej súčasnej, t.j. aj našej spoločnosti (durkheimovsko–mertonovská inšpirácia) a kľúčovým problémom teda bude skôr určenie jej kritickej hodnoty než púhy výskyt,
- empirické skúmanie anómie nie je nevyhnutné redukovať len na subjektívnu alebo individuálnu anómiu ako sociálnu izoláciu, odcudzenie, prípadne postoj a pod.,
- je možné skúmať samu anómiu a nielen jej príčiny alebo účinky,
- vhodným nástrojom na sociologické meranie celospoločenskej anómie sú osobitne vypracované škály (sroleovská a formovská inšpirácia),
- pri skúmaní anómie je vhodné využiť prepracovanú verziu idey kognitívnych odhadov (formovská inšpirácia),
- do skúmania a merania anómie je potrebné – aspoň v istej podobe, resp. miere – zahrnúť aj moment symetrie (bergerovsko–luckmannovská inšpirácia),
- na základe uvedených inšpirácií je možné vybudovať osobitný korektný a konzistentný model merania anómie, ktorý hoci môže slúžiť ako prvá predbežná verzia, bude vyžadovať ďalšie preverenie a zdokonaľovanie,
- podstatné prepracovanie viacerých navzájom (aj paradigmálne) odlišných inšpirácií do novej podoby a kontextu výrazne znižuje riziko eklekticismu, ktorý by hrozil len pri ich mechanickom začlenení do modelu.

K riešeniu týchto zámerov a predpokladov možno v stručnosti uviesť:

a) Vymedzenie anómie

Kľúčovým problémom je vymedzenie anómie ako stavu spoločnosti. Ak sa za základný znak anómie oprávnené pokladá *deregulácia*, má to logické dôsledky. Prvým je to, že sama deregulácia je zjavne syntetizujúcim definičným znakom anómie. Druhým zasa to, že každý takýto globálny znak už z vlastnej povahy musí mať isté skladobné, štruktúrne zložky. Tretím je neprípustné riziko redukcie deregulácie (anómie) len na jednu jej skladobnú zložku. Niet totiž nijakých argumentov proti možnosti existencie štruktúrnej inkonzistencie medzi týmito zložkami¹⁸.

Logicky – prinajmenšom predbežne – tiež možno odvodiť, že deregulácia má 3 základné skladobné zložky. Je to:

- a) *absencia noriem* (normlessness), ktorá sa vzťahuje na rozličné situácie: normy nie sú ustálené (starý normatívny systém už neplatí a nový ešte neplatí), sú kontroverzné, príliš rýchlo sa menia, sú rozložené a pod.,
- b) *nefunkčnosť inštitúcií*,
- c) *oslabenie* (zlyhanie, paralyzovanie alebo až kolaps) *sankčnej exekutívy*.

Vo všeobecných úvahách sa anómia často spája so sociálnou kontrolou. Napriek tomu, že medzi nimi je špecifický a dosť komplikovaný vzťah, sama sociálna kontrola nie je štruktúrnou zložkou anómie, deregulácie. Ani nemôže byť, lebo ide o dve entity, ktoré majú odlišný ontologický status: anómia je *stav*, sociálna kontrola je *proces*. Proces nemôže byť štruktúrnou zložkou stavu. Všetky zložky modelu sú stavy. V statickom pohľade sa deregulácia zvyčajne považuje za dôsledok zlyhania sociálnej kontroly, čo je dosť sporné. V dynamickom pohľade: kým sociálna kontrola musí zlyhávať pri absencii noriem, sankčná exekutíva môže zlyhať aj pri bežnom fungovaní sociálnej kontroly. Nefunkčnosť inštitúcií môže obsahovať

¹⁸ To je aj základný logický argument proti mertonovskej redukcii deregulácie len na absenciu noriem.

možnosť, že nefunguje ani inštitucionalizovaná kontrola. Aj v takomto prípade však môže ešte fungovať spätná fáza sociálnej kontroly, t.j. kontrola neinštitucionalizovaná, laická. (Porov. Hirner, A. a kol., 1973)

Je zrejme, že aj vzťah samých štruktúrnych zložiek anómie je pomerne zložitý a môže nadobúdať rozmanité podoby. Absencia noriem takmer automaticky vyvoláva nefunkčnosť inštitúcií a systému sankčnej exekutívy. Nefunkčnosť inštitúcií alebo sankčnej exekutívy však môže mať aj iné dôvody než len absenciu noriem

Ak sa nie náhodou hovorí o anomickom stave, resp. o anomickej spoločnosti, anómia musí byť – tak ako v klasickej durkheimovskej interpretácii – osobitným *stavom* spoločnosti. Z toho vyplývajú prinajmenšom dva dôsledky.

Na jednej strane ide o systémovú (globálnu) charakteristiku, ktorá sa vyznačuje nielen osobitnými štruktúrnymi zložkami, ale aj ich konkrétnymi prejavmi. Aj v prípade anómie je tak možné priamo empiricky skúmať len takéto jej konkrétne prejavy, ktoré sú svojou povahou prvkami samej sociálnej skutočnosti. Na strane druhej ako globálna charakteristika sa musí prejavovať „celoplošne“, t.j. prakticky v celom rozsahu sociálneho systému alebo prinajmenšom v jeho rozhodujúcich oblastiach, resp. subsystémoch či v inak analyticky vyčlenených úrovniach.

Hľadanie konkrétnych prejavov anómie, pre ktoré navyše musí byť možné určiť indikátory, je pomerne komplikovaná záležitosť. Dá sa riešiť z viacerých hľadísk. Bolo by napr. možné sa oprieť o model sociálneho systému a z neho ich vyvodit'¹⁹. Je zrejme, že takýto model – aj keď by to bolo optimálne – z celého radu dôvodov nie je pri skúmaní anómie prakticky možné pokryť v celom rozsahu.

Prijateľným východiskom zo situácie, keď (ešte) nie je možné postaviť vyčerpávajúci, ale len prierezový model, je vyčlenenie prejavov anómie tak, aby zodpovedali aspoň podmienke dostatočnosti. Na jej naplnenie možno použiť štyri osobitné kritériá, ktoré sú vzájomne prepojené a podmienené. Prvým je vzťah k základným štruktúrnym zložkám anómie. Druhým ich relevancia vzhľadom na súčasné podmienky. Tretím kritériom je robustnosť modelu, t.j. dostatočný počet prejavov, ktoré budú do neho zahrnuté. Štvrtým kritériom, ktoré tiež súvisí s meraním, je možnosť získania kvalifikovaného odhadu od experta.

Tieto kritériá spĺňa model, ktorý obsahuje 24 vyčlenených prejavov anómie²⁰ tak, ako sú uvedené v tab. č. 5. Jednotlivé prejavy anómie boli volené so zreteľom na okolnosti, ktoré čo možno najlepšie zodpovedajú aktuálnej situácii v slovenskej spoločnosti.

b) Meranie anómie

Dostatočne robustný model má svoje prednosti najmä v tom, že umožňuje nielen primeranú spoľahlivosť klasifikácie a odhadu úrovne meraného javu, ale aj primeranú spoľahlivosť zaznamenania vzťahu (korelácie) s inými veličinami tak, aby platil princíp vzájomnej zameniteľnosti indexov. (Lazarsfeld, P. F., 1965, s. 32-36)

Na meranie anómie ako stavu spoločnosti je vhodné použiť osobitne skonštruovanú škálu. Keďže jednotlivé prejavy anómie sú svojou povahou prvkami samej skutočnosti, musí to byť škála posudzovacia. Posudzovanie stavu (istých úsekov) skutočnosti sa v takejto situácii zakladá na odhade, posudzovaní ich stavu, resp. úrovne expertami. Z takéhoto hodnotenia, posúdenia vhodne vymedzených prejavov anómie expertmi potom možno usudzovať na celkový stav spoločnosti²¹. V súvislosti s anómiou sú kvalifikovanými expertami predovšetkým – i keď nielen – sami občania. Občan tu nespochybniteľne vystupuje ako expert. Aj občan – obdobne ako každý iný expert – je síce expertom s limitovanou kompetenciou, ale napriek tomu expertom.

Stimuly škály, ktoré zodpovedajú vyčleneným prejavom anómie a sú ich indikátormi, je v danej situácii najvhodnejšie formulovať ako výroky. Práve takáto formulácia umožňuje expertovi primeraný odhad, posúdenie. S výberom a formuláciou výrokov sa však spája niekoľko problémov. V tomto prípade bolo nevyhnutné brať zreteľ najmä na dve okolnosti. Keďže empirické údaje mali byť zisťované ako hodnotenie výrokov o súčasnej situácii na Slovensku, výroky sa musia viazať na aktuálnu spoločenskú situáciu. Rovnako bolo nevyhnutné zohľadniť jazykový úzus a kontextuálne osobitosti. Z týchto dôvodov nebolo možné „mechanicky“ prevziať akýkoľvek existujúci model (napr. americký ako u Forma), ale bolo nevyhnutné vypracovať celkom nový model.

¹⁹ Jeden z takých modelov skoncipoval A. Hirner (Hirner, A., 1970; Hirner, A. a kol., 1973), ale možno nájsť aj iné vhodné modely. Ako je známe, Hirnerov model sociálneho systému obsahuje 4 základné oblasti (oblasť cieľov, oblasť hodnôt a noriem, oblasť sankčnej exekutívy a oblasť meritorných činností), centrálnu sebaregulačnú funkciu, základné systémotvorné procesy (vrátane spätnej fázy sociálnej kontroly) a základné subsystémy.

²⁰ Teoretickým predpokladom je, že základným štruktúrnym zložkám anómie zodpovedajú jednotlivé stimuly škály, t.j. výroky takto (podľa poradového čísla v tab. č. 5):

a) absencia noriem: stimuly č. 2, 3, 5, 10, 13, 21, 22

b) nefunkčnosť inštitúcií: stimuly č. 8, 9, 12, 15, 16, 17, 19, 20, 24

c) zlyhanie sankčnej exekutívy: stimuly č. 1, 4, 6, 7, 11, 14, 18, 23

²¹ Je tu, samozrejme, možnosť, ba až nevyhnutnosť doplniť tento klasický sociologický prístup inými prístupmi a metódami, napr. inštitucionálnou analýzou a pod.

Známe metodické dôvody si tiež vyžadujú, aby sa respondentom na posúdenie predkladali výroky striedavo v pozitívnej i v negatívnej formulácii. Tým sa čelí možnému nepriaznivému vplyvu nielen tzv. haló efektov, ale aj rutinizácie respondentov, ktorá je veľmi pravdepodobná pri väčšom počte stimulov. Polovicu predložených výrokov preto respondenti posudzovali tak v pozitívnom, ako aj v negatívnom znení. Keďže anómia je negatívny stav, bolo nevyhnutné všetky výroky následne reinterpretovať v „jednom“, t.j. negatívnom smere²². Vyžaduje to nielen povaha samej veci, ale aj ďalšie analytické postupy (osobitne konštrukcia a interpretácia indexu anómie).

Na primárne meranie každého výroku (stimulu) bola použitá štandardná intervalová škála súhlasu v rozsahu od 0 po 4 body. Každému expertovi umožňovala vyjadrenie odstupňovaného súhlasu (nesúhlasu) s každým predloženým výrokom. Pre účely merania a analýzy bol skonštruovaný *index anómie*. Svojou povahou a konštrukciou je to jednoduchý intenzitný index. Je použiteľný nielen pre každý stimul (výrok) osve, ale aj – ako syntetický indikátor – pre vyjadrenie úrovne anómie na agregovanej úrovni, napr. pre vyjadrenie (odhad) úrovne celkovej anómie v spoločnosti.

Index anómie (IA) môže nadobúdať hodnoty v intervale od 0% po 100%. Pritom hodnota indexu IA = 0% indikuje neanomický stav (všetci respondenti odmietajú hodnotenie danej skutočnosti ako anomickej), kým hodnota IA = 100% indikuje maximálne anomický stav (všetci respondenti danú skutočnosť hodnotia ako maximálne anomickú). Čím viac sa index blíži k hodnote 100%, tým vyšší stupeň anómie index signalizuje. Z tohto dôvodu index je interpretovateľný v % z maxima: napr. hodnota indexu 70,6% znamená, že v danom prípade hodnotenie anómie dosahuje zhruba 71% z možného maxima, t.j. daný stav sa k možnému maximu anómie blíži na približne 71%.

Index anómie neumožňuje absolútny odhad rozsahu (objemu) anómie, ale je z viacerých ohľadov jej *relatívna* miera. Sám osebe nedovoľuje ani rozlíšiť úroveň anómie v sociálnych systémoch, ktoré sa líšia svojimi štruktúrnymi parametrami (napr. historickým obdobím a inými globálnymi charakteristikami). Relatívny je však aj v tom zmysle, že korektnosť interpretácie jeho hodnôt si vyžaduje celú sériu porovnaní (výskumov). Až na tomto základe by bolo možné uvažovať o pokuse určiť jeho kritickú, prahovú hodnotu.

5.2. Empirické výsledky

5.2.1. Základné údaje

Základné údaje o hodnotení úrovne vymedzených anomických prejavov sú uvedené v tabuľke č. 5. Údaje majú podobu priemerných hodnôt indexu anómie pre celý výskumný súbor.

Tabuľka č. 5: **Index anómie**

<i>Prejavy anómie (výroky)</i>	Index anómie (%)	Štandardná odchýlka (%)	Variačný koeficient (%)	? (%)	Poradie
<i>Človek sa nikdy nedovoľá spravodlivosti</i>	79,31	21,59	27,22	2,32	1.
<i>V tejto spoločnosti neplatia jasné a presné pravidlá</i>	77,91	22,73	29,18	4,21	2.
<i>Väčšina ľudí sa len bezohľadne ženie za majetkom</i>	76,52	21,90	28,62	2,67	3.
<i>Ak niekto potrebuje pomoc, nikdy ju nedostane</i>	76,06	22,15	29,12	2,60	4.
<i>Ľudia dnes nikomu a ničomu neveria</i>	75,71	23,85	31,50	1,26	5.
<i>O deti, slabých a chorých nie je dobre postarané</i>	74,04	23,70	32,00	4,92	6.
<i>Slušný a pracovitý človek nemá zaistenú budúcnosť</i>	73,70	27,06	36,72	1,33	7.
<i>Politici konajú tak, že rozvracajú štát</i>	73,69	25,06	34,00	6,11	8.
<i>Vláda nie je schopná riešiť ani tie najnaliehavejšie problémy</i>	73,61	25,92	35,13	4,99	9.
<i>Základné hodnoty, ako slušnosť a poctivosť si</i>	73,29	26,09	35,60	1,19	10.

²² Všetky pozitívne formulácie boli reinterpretované na svoj logický protiklad: napr. pôvodné znenie „v tejto spoločnosti platia jasné a presné pravidlá“ na znenie „v tejto spoločnosti neplatia jasné a presné pravidlá“, s ktorým sa pracuje v analýze.

<i>Prejavy anómie (výroky)</i>	Index anómie (%)	Štandardná odchýlka (%)	Variačný koeficient (%)	? (%)	Poradie
<i>dnes takmer nikto neváži</i>					
<i>Nik nemá istotu, že dostane, čo mu patrí – výplatu, dôchodok, lieky a podobne</i>	73,24	26,27	35,87	2,18	11.
<i>Na úradoch sa nedá nič vybaviť bez úplatkov alebo známostí</i>	71,16	26,38	37,07	4,92	12.
<i>Úspešný je len ten, kto klame a kradne</i>	70,87	26,01	36,70	2,67	13.
<i>Ulice sú plné zločinov a násilia</i>	70,57	25,54	36,19	2,04	14.
<i>Naša spoločnosť nemá dobré vyhliadky do budúcnosti</i>	69,18	25,46	36,08	10,46	15.
<i>Hospodárstvo vôbec nefunguje</i>	66,84	26,97	40,35	7,09	16.
<i>Národnostné menšiny zneužívajú svoje postavenie</i>	64,86	32,44	50,02	9,48	17.
<i>Nad škandálmi, podvodmi, násilím, nefungujúcimi inštitúciami sa už nik ani nepohoršuje</i>	64,55	29,27	45,35	4,76	18.
<i>Na Slovensku sa uprednostňujú zahraničné záujmy pred domácimi</i>	61,22	29,06	47,47	15,94	19.
<i>Na Slovensku už niet nikoho, kto by dokázal dať tento chaos do poriadku</i>	60,49	29,76	49,20	10,60	20.
<i>Väčšina ľudí nekoná v zhode so svojim náboženským presvedčením</i>	60,38	25,31	41,97	13,55	21.
<i>Keď je zle, človek má právo urobiť čokoľvek, aby sa postaral o seba a svoju rodinu</i>	53,71	30,20	56,23	5,76	22.
<i>Nedodržiavať zákony sa opláti: za zlým skutkom nenasleduje trest</i>	52,80	32,07	60,74	2,04	23.
<i>Slováci na Slovensku sú utláčani</i>	43,04	32,64	75,84	9,41	24.
Celkom	68,31	12,70	18,59	-	-

Pozn.:

? – podiel respondentov, ktorí nevedeli, nemohli, nechceli, alebo odmietli odpovedať (t.j. podiel všetkých chýbajúcich odpovedí spolu)

Zdroj: SONDA 1/2001 (porov. Schenk, J. – Vallo, A., 2001)

Na základe uvedených údajov možno formulovať tieto hlavné zistenia:

a) Celkový index anómie vykazuje hodnotu 68,31%. Možno teda konštatovať, že podľa hodnotenia respondentov anómia v súčasnej spoločnosti dosahuje približne 68% z možného maxima. Ide bezpochyby o vysokú hodnotu: naznačuje, že stav súčasnej spoločnosti sa výrazne odchyľuje od stavu, ktorý respondenti pokladajú za normálny.

Treba pripomenúť, že ide o subjektívnu reflexiu skutočného stavu. Ako každá subjektívna reflexia, ani táto nie je priamym, zrkadlovým obrazom reality. Intervenuje v nej rad významných faktorov²³ (citlivosť, hodnoty, záujmy a pod.). Na druhej strane značne anomický stav súčasnej spoločnosti potvrdzujú aj iné poznatky, resp. subjektívne neskreslené fakty, ktoré s anómiou súvisia nielen priamo (výrazný nárast násilia, kriminality, korupcie a pod.), ale aj nepriamo, a to tak svojimi príčinami, ako aj dôsledkami (vysoká nezamestnanosť, krízové prejavy v rozličných sektoroch spoločnosti atď.).

Zistenie o pomerne veľmi vysokom stupni anómie treba považovať za relevantné. Odpoveď na zásadnú otázku rozhodne musí byť pozitívna: *súčasná slovenská spoločnosť je anomická* vo vysokom stupni. Nič na tom podstatne nemení ani relatívny charakter indexu anómie, ani to, že zatiaľ nie je k dispozícii dlhšia séria takýchto odhadov (a principiálne ešte nemožno ani začať analýzu nevyhnutnú pre odhad kritickej, prahovej hodnoty IA).

b) Index anómie je pomerne diferencovaný: maximálny rozdiel medzi jeho najvyššou a najnižšou hodnotou vykazuje približne 36,3%. To naznačuje, že jednotlivé vymedzené prejavy anómie vykazujú diferencovaný stav a respondenti ich aj na kontinuu primerane rozlišujú.

²³ V poslednej dobe sa na „vysvetlenie“ najmä negatívnych zistení o stave súčasnej slovenskej spoločnosti veľmi často využíva tvrdenie, že to nie je charakteristika samej skutočnosti, ale dôsledok privysokých očakávaní populácie. Nemožno, samozrejme, tvrdiť, že by očakávania neintervenovali do hodnotení. Problém je v tom, že táto „hypotéza“ ešte vôbec nebola – pokiaľ je autorovi známe – testovaná a nie je teda vôbec isté, či je testovateľná. Príliš vysoké očakávania sú zatiaľ nanajvýš elegantnou metaforou, ktorá sa používa pravdepodobne účelovo a „vysvetľuje všetko a nič“. Testovateľná je však citlivosť odhadov, resp. hodnotení (porov. Hirner, A. a kol., 1973), ako sa na to upozorňuje neskôr.

c) Celkove 23 z 24 prejavov sa pohybuje v hodnotách indexu anómie nad 50%.

d) Nadpriemerne vysoký index anómie vykazuje v poradí prvých 9 prejavov, podpriemerný posledných 6 prejavov. Do prvej kategórie patria 4 stimuly, ktoré charakterizujú oslabenie sankčnej exekutívy (č. 1, 4, 6 a 7), 3 stimuly, ktoré sa viažu k absencii noriem, a 2 stimuly, ktoré vyjadrujú nefunkčnosť inštitúcií. Azda najzaujímavejšie je, že oslabenie sankčnej exekutívy sa vzťahuje výlučne na stimuly, ktoré charakterizujú ohrozenie pozitívnych sankcií, nie absenciu negatívnych. V kategórii na úrovni celkového priemeru sa nachádza 9 stimulov (4 pre inštitúcie: č. 12, 15, 16 a 17; 3 pre sankčnú exekutívu: č. 11, 14 a 18 a 2 pre absenciu noriem: č. 10 a 13). Do kategórie pod úrovňou celkového priemeru patrí 6 stimulov: 3 pre inštitúcie (č. 19, 20 a 24), 2 pre normy (č. 21 a 22) a 1 pre sankcie (č. 23). Ako vidno, vo všetkých kategóriách sa vyskytujú prejavy, ktoré majú vecne diferencovanú povahu a nemožno ich priamo charakterizovať ako istý logický celok.

e) S vedomím zjednodušenia, ktoré vyplýva z predchádzajúceho zistenia, možno povedať, že úroveň anómie na zložke oslabenia sankčnej exekutívy dosahuje 70,5% z možného maxima, kým absencia noriem 69,7% z tohto maxima a nefunkčnosť inštitúcií 64,8% z možného maxima. Stav týchto štruktúrnych zložiek je teda len mierne diferencovaný.

f) Z hľadiska metodologických požiadaviek možno konštatovať, že model poskytuje dobrý odhad stavu jednotlivých stimulov. Ako si možno všimnúť v tab. č. 5, na jednotlivé stimuly reagoval veľmi vysoký počet expertov, to znamená, že boli subjektívne schopní a ochotní ich posúdiť. To okrem iného dokazuje, že aj v situácii vysokého stupňa anómie účinne funguje spätná fáza sociálnej kontroly. Jednotlivé stimuly pritom boli posúdené približne v rovnakom rozsahu (len 4 položky vykazujú absenciu hodnotení nad 10%). Vari najdôležitejšie je, že odhady expertov pri drvivej väčšine stimulov len pomerne málo variujú (len pri 4 stimuloch je variačný koeficient vyšší ako 50%). Inými slovami to znamená, že experti sa v pomerne veľmi vysokom stupni zhodujú pri zaraďovaní jednotlivých stimulov na skúmané kontinuum. Malá variabilita pri odhade pozície stimulu na kontinuu (malý diskriminačný rozptyl) je výrazom relatívne presného odhadu a všeobecne sa preto považuje za jednu z podmienok spoľahlivosti posudzovacej škály.

g) Za osobitne významné treba považovať zistenie, že experti z rozličných sociálno-demografických kategórií odhadujú celkovú anómiu s *vysokým stupňom homogenity*. Napr. vek, pohlavie, veľkosť sídla trvalého bydliska, ani krajová príslušnosť index anómie vôbec nediferencujú. Nevýznamné súvislosti možno nájsť len u vzdelania, kde IA mierne klesá s rastom stupňa vzdelania, a u národnosti (u respondentov maďarskej národnosti je IA mierne nižší ako v ostatných kategóriách). Aj z hľadiska ekonomického postavenia index vykazuje len nevýznamné diferencie. Volebné rozhodnutie (1998) je tiež faktorom tohto druhu, aj keď voliči vtedajších opozičných strán vykazujú veľmi mierne vyšší index anómie než voliči strán koalícií (najmä SMK)²⁴.

h) Moment symetrie²⁵, ktorý vyjadruje akceptovanie anomického stavu ako stavu normálneho, bežného (stimul č. 18), má v modeli dve špecifické polohy. Prvou je úroveň. Ako vidno z tab. č. 5, index pre daný stimul vykazuje hodnotu približne 65% z možného maxima a pohybuje sa na úrovni celkového priemeru. *Miera akceptovania anomického stavu ako stavu, ktorý je už vlastne normálny, bežný, je teda značne vysoká.* Druhou sú súvislosti. Tu sa ukazuje, že – aj napriek celkovo nižším úrovniam korelácií – miera akceptovania anomického stavu súvisí (t.j. je „symetrická“) najmä s niektorými prejavmi anómie, ktoré reprezentujú absenciu noriem (stimuly č. 13, 10, 3 a 5) a nefungujúce inštitúcie (stimuly č. 8, 9 a 20). Oslabenie sankčnej exekutívy sa teda nepovažuje za bežné a netoleruje sa.

5.2.2. Anomické segmenty

Vzhľadom na to, že nie je účelné priamo sa zaoberať každým z 24 vyčlenených prejavov anómie osobitne, analýza je aj v tomto prípade situovaná na agregovanú úroveň. Treba pritom mať na pamäti, že model merania anómie je vybudovaný na princípe posudzovacích metód. Na rozdiel od bodovacích metód, ktorými sa merajú postoje a iné individuálne prejavy, posudzovacie metódy sú určené na skúmanie skutočností mimo respondenta. To má okrem iného za následok aj okolnosť, že kým v bodovacích metódach je zmysluplné

²⁴ Tieto, ale aj ďalšie obdobné zistenia, ktoré sú uvedené neskôr, významne spochybňujú – prinajmenšom v danom prípade – platnosť tvrdenia o tzv. privysokých očakávaniach populácie. Podľa elementárnej logiky by totiž vyššie očakávania mali mať skôr prívrženci vládnej koalície než opozície a ich index anómie by – v dôsledku „sklamania či nenaplnenia“ týchto očakávaní musel byť vyšší!

²⁵ Treba zdôrazniť, že „moment symetrie“ nemožno stotožniť s bergerovsko-luckmannovskou „symetriou“ ani terminologicky, ani vecne. Pre Bergera s Luckmannom je symetria charakteristikou vzťahu medzi subjektívnou a objektívnou konštrukciou: v prípade anómie ide o *asymetriu*, t.j. o nesúlad oboch konštrukcií, čo z hľadiska jednotlivca môže viesť až k strate zmysluplnosti sveta a anomickému desu.

Tento model anómie je vybudovaný v kontexte inej paradigmy: Bergerova a Luckmannova „symetria“ tu plní výlučne inšpiračnú funkciu, do modelu ju z mnohých dôvodov nemožno zahrnúť v pôvodnej podobe. Problematiku preto bolo nevyhnutné podstatne prepracovať. Moment symetrie vyjadruje predovšetkým zhodu istého, špecifického správania sa členov spoločnosti, ako ju odhadujú experti.

Za upozornenie na možné riziko zamenenia oboch významov a zneistenia čitateľa ďakujem anonymnému oponentovi tejto štúdie.

skúmať konzistenciu napr. postoja (klasickou položkovou analýzou, ktorá sa zakladá na zisťovaní korelácií medzi každou položkou a súhrnným skóre), v posudzovacích metódach to neraz zmysel nemá. To je aj tento prípad, lebo nemožno predpokladať, že úroveň (t.j. ich pozícia na výslednej škále) jednotlivých meraných stimulov – aj keď skutočne a validne indikujú len jednu zo štruktúrnych zložiek anómie – by mala byť približne rovnaká (a teda odhady ich pozície sú výraznejšie skorelované). Z povahy veci vyplýva, že by to malo byť – prinajmenšom pri niektorej zložke – skôr inak. Z tohto dôvodu nemá zmysel priamo skúmať korelácie medzi výroky, ktoré by mali indikovať každú základnú štruktúrnu zložku anómie (porov. pozn. č. 20). Treba hľadať inú možnosť agregácie.

Podľa pôvodného predpokladu by jednotlivé prejavy anómie mohli patriť do niektorej z oblastí, ako sú: normy (absencia noriem, akceptácia spoločensky neprijateľných noriem alebo hodnôt), nefunkčnosť inštitúcií, konanie v rozpore s normami, resp. bez sankcií za ich porušenie, bezvýchodiskové perspektívy spoločnosti a reflexia anómie populáciou v zmysle akceptácie anomického stavu ako stavu normálneho (bežného). Predbežná analýza ukázala, že pokus o určenie príslušnosti jednotlivých anomických prejavov do uvedených oblastí na základe apriórnej kategorizácie, ktorá vychádza z istých logických predpokladov, nie je najlepšou z možností hľadania prirodzených súvislostí medzi týmito prejavmi. Empirické údaje (v tomto prípade predovšetkým analýza reliability) nasvedčujú, že apriórna kategorizácia celkom nezodpovedá skutočnosti.

Analýzu preto treba postaviť na komplementárnom prístupe, v rámci ktorého sa usporiadanosť anomických prejavov (t.j. ich príslušnosť do istých podskupín) odvodzuje priamo z empirických údajov. Na tento účel je vhodná faktorová analýza. Faktorová analýza (metódou Varimax po ortogonálnej rotácii – 8 iterácií) viedla k týmto výsledkom:

1. Podarilo sa nájsť 6 faktorov, ktoré v súhrne vysvetľujú 51,85% variancie vstupných 24 premenných (prejavov anómie). Podiel celkovo vysvetlenej variancie je tu síce nižší, no pre daný účel postačujúci.

2. Jednotlivé faktory, ktoré sú syténé príslušnými anomickými prejavmi²⁶, boli identifikované takto (v zátvorke je uvedené % variancie, ktorú daný faktor vysvetľuje a za zátvorkou skrátené pomenovanie daného faktora):

faktor č. 1: *rozvrat inštitúcií a ľudského konania* (12,66%) – RIK

faktor č. 2: *bezperspektívny vývin neriadenej spoločnosti* (10,34%) – BSV

faktor č. 3: *kriminalita, neistota a nedôvera* (8,67%) – KNN

faktor č. 4: *akceptovaná amorálnosť, bezohľadnosť a korupcia* (8,43%) – ABK

faktor č. 5: *potlačenie slovenského živilu a domácich záujmov* (7,05%) – PSŽ

faktor č. 6: *uznávané právo na sebazáchovu za každú cenu* (4,69%) – UPS

3. Každý z identifikovaných faktorov „vysvetľuje“ špecifickú podmnožinu vstupných anomických prejavov. Faktor ako latentnú (skrytú) premennú, ktorá bola odkrytá faktorovou analýzou, je v takomto prípade vhodné považovať za reprezentanta istého subsystému prejavov anómie. Vo vecnom zmysle tak každý identifikovaný faktor reprezentuje istý *anomický segment*.

²⁶ Identifikované faktory sú syténé týmito položkami (v zátvorkách sú uvedené tzv. faktorové záťažce, t.j. vlastne korelácie s faktorom ako latentnou veličinou):

Faktor č. 1: RIK (7 prejavov):

- v tejto spoločnosti neplatia jasné a presné pravidlá (0,649)
- ak niekto potrebuje pomoc, nikdy ju nedostane (0,608)
- slušný a pracovitý človek nemá zaistenú budúcnosť (0,588)
- o deti, slabých a chorých nie je dobre postarané (0,586)
- človek sa nikdy nedovolá spravodlivosti (0,568)
- väčšina ľudí nekoná v zhode so svojím náboženským presvedčením (0,554)
- nedodržiavať zákony sa oplatí: za zlým skutkom nasleduje trest (0,541)

Faktor č. 2: BSV (5 prejavov):

- na Slovensku už niet nikoho, kto by dokázal dať tento chaos do poriadku (0,716)
- vláda nie je schopná riešiť ani tie najnaliehavejšie problémy (0,706)
- politici konajú tak, že rozvracajú štát (0,622)
- naša spoločnosť nemá dobré vyhliadky do budúcnosti (0,604)
- hospodárstvo vôbec nefunguje (0,502)

Faktor č. 3: KNN (3 prejavy):

- ulice sú plné zločinov a násillia (0,715)
- nik nemá istotu, že dostane, čo mu patrí – výplatu, dôchodok, lieky a podobne (0,568)
- ľudia dnes nikomu a ničomu neveria (0,557)

Faktor č. 4: ABK (5 prejavov):

- nad škandálmi, podvodmi, násillím, nefungujúcimi inštitúciami sa už nik ani nepohoršuje (0,716)
- úspešný je len ten, kto klame a kradne (0,567)
- väčšina ľudí sa len bezohľadne ženie za majetkom (0,537)
- základné hodnoty ako slušnosť a poctivosť si dnes takmer nikto neváži (0,468)
- na úradoch sa nedá nič vybaviť bez úplatkov alebo známostí (0,442)

Faktor č. 5: PSŽ (3 prejavy):

- Slováci sú na Slovensku utláčani (0,788)
- národnostné menšiny zneužívajú svoje postavenie (0,728)
- na Slovensku sa uprednostňujú zahraničné záujmy pred domácimi (0,524)

Faktor č. 6: UPS (1 prejav):

- keď je zle, človek má právo urobiť čokoľvek, aby sa postaral o seba a svoju rodinu (0,791)

Na základe výsledkov faktorovej analýzy je možné uskutočniť ďalší analytický krok. Pre každý faktor (anomický segment) je možné určiť jeho priemernú úroveň, a to ako priemernú hodnotu z parciálnych premenných, ktorými je daný faktor sytený a definovaný. (Porov. pozn. č. 26) Priemerná úroveň každého segmentu je veličina, ktorá je vyjadrená v hodnotách indexu anómie a môže nadobúdať hodnoty od 0 (najnižšia úroveň anómie) po 100% (najvyššia úroveň anómie). Analýza reliability ukázala, že takýto postup je vcelku primeraný k empirickým údajom.

Východiskové údaje o úrovni anomických segmentov v celom výskumnom súbore sú spracované v tab. č. 6.:

Tabuľka č. 6: Úroveň anómie v segmentoch - základné údaje

<i>Anomický segment</i>	<i>Index anómie (v%)</i>	<i>Štandardná odchýlka (v%)</i>	<i>Variačný koeficient (v%)</i>	<i>? (v%)</i>	<i>Poradie</i>
<i>KNN</i>	73,37	18,36	25,02	4,99	1.
<i>ABK</i>	71,85	16,92	23,55	12,43	2.
<i>RIK</i>	71,05	15,15	21,32	21,70	3.
<i>BSV</i>	68,83	19,09	27,73	21,14	4.
<i>PSŽ</i>	56,97	22,85	40,11	23,81	5.
<i>UPS</i>	53,71	30,20	56,25	5,76	6.

Vidno, že aj na agregovanej úrovni sa zachováva dobrá diferenciálna schopnosť veličiny, ktorou je index anómie (maximálna diferenciacia = 19,66%). Inými slovami, respondenti sú aj na úrovni segmentov schopní zreteľne rozlišovať ich celkový stav.

Poradie jednotlivých segmentov podľa stupňa anómie je evidentné z uvedenej tabuľky. Porovnanie s celkovou úrovňou anómie (t.j. 68,3%) ukazuje, že stav segmentu KNN sa hodnotí ako nadpriemerne anomický, kým stav segmentov PSŽ a UPS ako podpriemerne anomický.

S vedomým zjednodušením tak možno konštatovať, že kriminalita, násilie a neistota sa v tomto kontexte populáciou vnímajú ako úsek, na ktorom existuje najhorší stav a v dôsledku toho aj ako úsek, ktorý prináša najvýznamnejšie ohrozenia. Na druhej strane realizácia práva na sebazáchovu za akúkoľvek cenu, i keď podľa respondentov nadobúda relatívne vysokú intenzitu (cca 54% z možného maxima), v danom kontexte vyznieva relatívne najpriaznivejšie. Vzhľadom na daný kontext je toto zistenie predsa len treba považovať za potenciálne nádejné. Naznačuje, že tento nebezpečný anomický prejav, ktorý je vlastne vyjadrením bezbrehého a bezohľadného egoizmu, potlačenia ľudskej solidarity a pod., stále patrí medzi relatívne najslabšie: nepriamo tak možno konštatovať, že v populácii sa zrejme stále ešte udržuje istý rešpekt tak k platným normám rozličného typu, ako aj k právam a záujmom iných. Každé ďalšie oslabenie, resp. každý ďalší nárast miery anómie by tu bolo treba považovať za veľmi kritický a nebezpečný signál.

Podrobnejšia analýza ukazuje, že existujú významné súvislosti medzi hodnotením stavu anomických segmentov a viacerými sociálno-demografickými znakmi. Inými slovami, ukazuje, aké kategórie respondentov odhadujú anómiu na úrovni segmentov so signifikantne diferencovanou citlivosťou:

- Vzdelanie sa prejavuje ako jeden z najvýznamnejších faktorov, ktoré diferencujú hodnotenie stavu v sledovaných segmentoch: so stupňom vzdelania významne a paralelne klesá index anómie v segmentoch BSV, KNN, ABK a UPS. To znamená, že čím vyšší je stupeň dosiahnutého vzdelania, tým je stav v uvedených segmentoch hodnotený ako menej anomický.
- V kategórii prvovoličov sa hodnotenie stavu jednotlivých segmentov od celkového priemeru významne odchyľuje len v jednom prípade: ako významne anomickejší hodnotia stav v segmente UPS. Z daného hľadiska sa prvovoliči výraznejšie nelíšia od respondentov v celom výskumnom súbore.
- Podľa národnosti je index anómie významne vyšší u respondentov slovenskej národnosti než u respondentov národnosti maďarskej pri segmentoch BSV a PSŽ. V segmente PSŽ je táto diferenciacia logicky najvýraznejšia (pomer hodnôt indexu anómie pre obe kategórie sa rovná 60% oproti 34%).

V súvislosti s ďalšími faktormi, ako sú napr. pohlavie, vek a pod., sa významné diferencie neobjavujú. Existujúce odchýlky sú tu zanedbateľné.

Údaje o súvislosti medzi politickou orientáciou respondentov a hodnotením stavu sledovaných segmentov, ktoré si treba všimnúť zo zjavných dôvodov, sú uvedené v tab. č. 7 a 8. V prvom prípade ako

faktor vystupujú volebné preferencie respondentov v čase výskumu a v druhom ich konkrétna voľba v posledných parlamentných voľbách (t.j. vtedy vo voľbách v r. 1998).

Ako vidno, segment RIK vôbec nie je súčasnými volebnými preferenciami významne diferencovaný. V ostatných segmentoch sa črtá istá koalíčno-opozičná diferenciácia. Nie je však ani výrazná, ani jednoznačná. Potenciálni voliči SDKÚ a SMK vykazujú tendenciu k významne nižšiemu hodnoteniu (a daný stav považujú za relatívne lepší) v 4, resp. 3 segmentoch z piatich možných, no potenciálni voliči SĎ len v jednom a voliči KDH dokonca v žiadnom. Na druhej strane potenciálni voliči opozičných strán vykazujú tendenciu k významne vyššiemu hodnoteniu (a stav pokladajú za relatívne horší) v 4 segmentoch (KSS), resp. 2 segmentoch (HZDS, ANO, SNS), no voliči SMER-u v žiadnom. Aj nerozhodnutí len mierne oscilujú okolo priemerných hodnôt pre celý výskumný súbor.

Tabuľka č. 7: Úroveň anomických segmentov podľa volebných preferencií v júni 2001

<i>Volebné preferencie</i>	RIK	BSV	KNN	ABK	PSŽ	UPS
<i>ANO</i>	72,20	68,06	75,00	76,83	63,16	54,07
<i>HZDS</i>	71,93	74,03	76,67	74,04	69,02	52,21
<i>KDH</i>	67,13	61,60	71,93	71,60	56,38	52,27
<i>KSS</i>	76,32	74,76	81,35	77,75	73,61	56,58
<i>SDKÚ</i>	66,33	52,50	65,20	64,05	45,50	53,33
<i>SĎ</i>	70,78	65,14	72,92	66,84	50,48	57,14
<i>SMER</i>	71,11	67,40	70,90	72,44	57,80	51,51
<i>SMK</i>	66,88	59,85	68,67	65,45	26,82	56,91
<i>SNS</i>	72,87	75,94	77,87	74,21	67,90	50,00
<i>iná strana</i>	70,50	66,02	67,54	67,00	48,23	47,64
<i>nevie, koho by volil</i>	71,46	65,81	70,09	69,15	55,46	49,84

Pozn: tučne vyznačené hodnoty významne prekračujú celkový priemer, hodnoty vyznačené tučnou kurzívou sú významne nižšie ako priemer za celý súbor

Volebné rozhodnutie v parlamentných voľbách z r. 1998 v podstate reprodukuje uvedené zistenia. Prekvapujúce je len to, že kategórie respondentov, ktorí sa vyhli poskytnutiu informácie o svojej konkrétnej voľbe v r. 1998 (t.j. „nepamätá sa“ a „nechce odpovedať“), sa vo svojich hodnoteniach pohybujú na úrovni celkového priemeru. Prekvapujúce je toto zistenie najmä preto, lebo možno zdôvodnene očakávať, že práve v týchto kategóriách sú situovaní mnohí „sklamaní“ voliči osobitne súčasných koalíčných subjektov. Ani ich prechod do novovzniknutých strán (ANO, SMER) – ako ukázali údaje v tab. č. 8 – však z tohto hľadiska nepriniesol výraznejšie diferencie.

Ako vyplýva z údajov, ktoré sú spracované v tab. č. 9, faktor ekonomického postavenia diferencuje hodnotenie stavu v jednotlivých segmentoch len relatívne slabo a skôr parciálne:

Jedinou kategóriou, ktorá tu vykazuje pravidelnejšie diferencie, sú podnikatelia. V 4 segmentoch zo 6 možných vykazujú hodnotenie, ktoré je významne lepšie (t.j. nižšie) ako priemer za celý výskumný súbor. Študenti tak postupujú len vo 2 segmentoch. Zvyšné významné rozdiely súvisia s reziduálnou kategóriou. Všetky ostatné kategórie ekonomického postavenia respondentov vykazujú hodnoty, ktoré len nevýznamne oscilujú okolo celkového priemeru. Možno preto konštatovať, že na úrovni ekonomického postavenia je hodnotenie stavu vyčlenených segmentov v populácii značne homogénne.

Tabuľka č. 8: Úroveň anomických segmentov podľa volebného rozhodnutia v r. 1998

<i>Voľby v r. 1998</i>	RIK	BSV	KNN	ABK	PSŽ	UPS
<i>HZDS</i>	71,83	73,94	77,07	74,21	66,63	54,22
<i>SDK</i>	70,17	60,78	68,34	69,29	51,10	50,83
<i>SĎ</i>	70,69	67,01	72,51	71,13	51,57	53,64
<i>SMK</i>	64,89	59,66	72,41	67,78	24,57	57,86
<i>SNS</i>	74,43	74,34	76,98	74,01	69,20	48,98

<i>SOP</i>	72,48	69,32	71,99	74,50	52,65	50,31
<i>iná strana</i>	71,21	66,21	72,22	69,08	60,36	59,87
<i>nepamätá sa</i>	70,82	70,64	76,14	71,91	56,72	53,00
<i>nechce odpovedať</i>	72,05	67,61	74,41	70,00	59,80	57,92

Pozn.: hodnoty sú vyznačené rovnako ako v predošlej tabuľke.

Tabuľka č. 9: Úroveň anomických segmentov podľa ekonomického postavenia

<i>Segment</i>	POD	ZŠS	ZČD	ZSS	NEZ	DOC	ŽDM	ŠTU	INÉ
<i>RIK</i>	66,19	71,88	73,34	70,76	74,19	70,08	71,64	62,66	82,50
<i>BSV</i>	60,70	68,48	70,35	67,24	71,67	71,09	67,13	67,33	81,25
<i>KNN</i>	68,81	72,64	74,48	72,65	75,00	76,40	70,83	67,93	71,53
<i>ABK</i>	65,72	71,27	72,81	71,63	74,97	73,04	70,19	69,11	74,55
<i>PSŽ</i>	51,19	56,12	55,78	54,95	59,01	59,90	56,80	58,51	70,83
<i>UPS</i>	50,67	52,40	55,45	54,96	57,38	52,54	54,17	51,98	39,58

Pozn.: hodnoty sú vyznačené rovnako ako v predošlej tabuľke.

Legenda: POD – podnikateľ, ZŠS – zamestnanec v štátnom sektore, ZČD – zamestnanec alebo člen družstva, ZSS – zamestnanec v súkromnom sektore, NEZ – nezamestnaný, DOC – dôchodca, ŽDM – žena v domácnosti alebo na materskej dovolenke, ŠTU – študent, INÉ – iné

6. Záver

Treba zdôrazniť, že prezentovaný prístup ku skúmaniu anómie je len jeden z možných. Celý rad problémov tak, ako boli naznačené v texte, ešte ostáva otvorených aj v jeho rámci. Viac než žiaduce by bolo najmä zopakovanie (najlepšie niekoľkonásobné) celého výskumu. Umožnilo by prispieť k doriešeniu mnohých spomedzi nich. No aj napriek všetkým týmto obmedzeniam sa skúmanie anómie v súčasnej slovenskej spoločnosti ukázalo nielen ako inšpiratívne, ale najmä ako vedecky i prakticky relevantné. Už i len letmý pohľad na aktuálne dianie v slovenskej spoločnosti, ktoré je tragikomické svojimi prejavmi, ale katastrofické svojimi dôsledkami, totiž dokazuje, že s anomickými stavmi budeme ešte dlho zápasit' ako sociológovia i ako občania. Ak pravda budeme ...

Juraj Schenk (1948) je profesorom sociológie na Filozofickej fakulte UK v Bratislave. Zaoberá sa najmä metodológiou sociológie, problematikou samoorganizácie a samoregulácie sociálnych systémov, modelovaním a konštrukciou sociologických teórií. Je autorom monografických prác: Metodologické problémy modelovania v sociologickom bádani (1981), Samoorganizácia sociálnych systémov (1990, 1993), Kontrola spoločna jako proces samoregulacjny (2003), vedúcim autorského kolektívu zborníka Paul Felix Lazarsfeld (2003), ako aj autorom mnohých vedeckých štúdií.

LITERATÚRA

- Anomie. In: Velký sociologický slovník (1996). 1. díl. Karolinum, Praha, s. 77-79.
- BERGER, P. L. – LUCKMANN, T., 1999: Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii vědění. CPSPK, Brno, 216 s.
- BOUDON, R., 1967: L'analyse mathématique des faits sociaux. Plon, Paris, 464 s.
- BOUDON, R., 1992: Traité de sociologie. PUF, Paris, 575 s.
- BOUDON, R., 1993: European Sociology: The Identity Lost? In: Nedelmann, B. – Sztompka, P. (eds.): Sociology in Europe. In Search of Identity. de Gruyter, Berlin – New York, s. 27-44.
- BOUDON, R. – BOURRICAUD, F., 1994: Dictionnaire critique de la sociologie. PUF, Paris, 714 s.
- COHEN, J. – TILL, A., 1977: Another Look at Modernity Scales: Reanalysis of the Convergent and Discriminant Validities of the Armer, Kahl, Smith and Inkeles, and Schnaiberg Scales. In: American Sociological Review, 42, č. 2, s. 373-378.
- DOHRENWEND, B. P., 1959: Egoism, Altruism, Anomie, and Fatalism: A Conceptual Analysis of Durkheim's Types. In: American Sociological Review, 24, č. 4, s. 466-473.
- DURKHEIM, É., 1897: Suicide. PUF, Paris (vyd. 1960), 462 s.
- DURKHEIM, É., 1969: The Division of Labor in Society. 7th ed. Free Press, New York, 440 s.
- DURKHEIM, É., 1998: Sociologie a filosofie. Slon, Praha, 175 s.
- ECKART, D. R. – DURAND, R., 1975: The Effect of Context in Measuring Anomia. In: Public Opinion Quarterly, 39, č. 2, s. 199-206.
- FORM, W. H., 1975: The Social Construction of Anomie: A Four – Nation Study of Industrial Workers. In: American Journal of Sociology, 80, č. 5, s. 1165-1191.

- HIRNER, A., 1970: K systemologickej orientácii v sociológii. In: Sociológia, 2, č. 2, s. 113-127.
- HIRNER, A. a kol., 1973: Sociálna kontrola a problémy jej empirického výskumu. Štúdie a materiály č. 19. ČSVÚP, Bratislava, 221 s.
- HUBÍK, S., 1999: Sociologie vědění. Základní koncepce a paradigmaty. Slon, Praha, 224 s.
- JONES, R. A., 1986: Émile Durkheim: An Introduction to Four Major Works. Sage, Beverly Hills, s. 82-114.
- LAZARSFELD, P. F., 1965: Des concepts aux indices empiriques. In: Boudon, R. – Lazarsfeld, P. F.: Le vocabulaire des sciences sociales. Mouton, Paris, s. 27-36.
- MARTIN, E., 1980: The Effects of Item Contiguity and Probing on Measures of Anomia. In: Social Psychology Quarterly, 43, č. 1, s. 116-120.
- MERTON, R. K., 1965: Éléments de théorie et de méthode sociologique (angl. orig. Social Theory and Social Structure). Plon, Paris, 514 s.
- MERTON, R. K., 2000: Studie ze sociologické teorie. Slon, Praha 2000, 285 s.
- MILLER, C. R. – BUTLER, E. W., 1966: Anomia and Eunomia: A Methodological Evaluation of Srole's Anomia Scale. In: American Sociological Review, 31, č.3, s. 400-406.
- ONDREJKOVIČ, P., 2000: Modernizácia a anomia. Je teória anómie aktuálna i v súčasnej slovenskej spoločnosti? In: Sociológia, 32, č. 4, s. 343-360.
- RABUŠIC, L. – MAREŠ, P., 1996: Je česká společnost anomická? In: Sociologický časopis, 32, č. 2, s. 175-187.
- RUSHING, W. A., 1971: Class, Culture, and „Social Structure and Anomie“. In: American Journal of Sociology, 76, č. 5, s. 857-872.
- SCHENK, J. a kol., 2003: Paul Felix Lazarsfeld. SOFA, Bratislava, 175 s.
- SCHENK, J. – VALLO, A., 2000: Sonda 1/2000. Závěrečná výskumná správa. Bratislava, 61 s. + 22 s. príloh.
- SCHENK, J. – VALLO, A., 2001a: Sonda 1/2001. Závěrečná výskumná správa. I. diel. Bratislava, 63 s. + 57 s. príloh.
- SCHENK, J. – VALLO, A., 2001b: Sonda 1/2001. Závěrečná výskumná správa. II. diel. Bratislava, 31 s. + 18 s. príloh.
- SROLE, L., 1956: Social Integration and Certain Corollaries: An Exploratory Study. In: American Sociological Review, 21, č. 6, s. 709-716.